

ХУДОЖНЄ ВТІЛЕННЯ ДОБИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Розглядаються особливості моделювання доби козаччини та постаті Б. Хмельницького в художніх творах М. Грушевського в аспекті співвідношення правди художньої та правди історичної.

Ключові слова: козаччина, Хмельниччина, доба, постать, документ, історія, оповідання, образ, психологізм, конфлікт, співвідношення, модель історії.

Рассматриваются особенности моделирования эпохи казачества и фигуры Б. Хмельницкого в художественных произведениях М. Грушевского в аспекте соотношения правды художественной и правды исторической.

Ключевые слова: казачество, Хмельниччина, эпоха, личность, документ, история, рассказ, образ, психологизм, конфликт, соотношение, модель истории.

The article deals with the features of modelling of the Cossack age and the personality of Bohdan Khmelnytsky in the art works of M. Hrushevsky from the aspect of the artistic and historical truth correlation.

Key words: Cossacks, Khmelnychchyna, age, personality, document, history, short story, image, psychological analysis, conflict, correlation, history model.

Доба козацтва і постать Б. Хмельницького нерозривно пов'язані зі становленням української державності. Однак і донині тривають дискусії щодо окремих історичних подій, які розгорталися за часів Хмельниччини. Велич людини і пам'ять про неї визначаються її вчинками. «Від Богдана (Хмельницького) до Івана (Мазепи) – не було гетьмана», – говорить українське прислів'я, надаючи Богдану Хмельницькому особливо знакового значення у пантеоні героїв української історії.

Власне в постаті Богдана Хмельницького український народ отримав такого велетня духу, який ясно усвідомив тогочасну історичну ситуацію і бачив перспективу й кінцеву мету в творенні української держави.

Життя й діяльність Богдана Хмельницького були віддані Україні, її народу, однак історики в різні часи дещо тенденційно трактували постать гетьмана – від однокості, приниження ролі, відкрито негативного ставлення до більш-менш об'єктивних оцінок його спадщини. Хмельниччина – епоха потужного лідера, стиль і атмосферу цієї доби визначає насамперед її центральна фігура – Б. Хмельницький. Кожне покоління українського народу по-різному оцінює крок Богдана Хмельницького на Переяславській раді 8 січня 1654 року. Але основні й об'єктивні наслідки діяльності Хмельницького свідчать самі за себе: по-перше, український народ визволився від польсько-шляхетського ярма, і, по-друге, Україна стала самостійною державою – козацькою республікою, досвід якої, хоча

й короткий, але має повчальні демократичні здобутки.

Козаччина, що спричинилася до потужного піднесення національно-визвольних змагань українського народу, мала неабиякий вплив на появу численних героїко-історичних творів. Це й не дивно, адже саме на козацтво українське суспільство, за словами О. Субтельного, дивилося «... не лише як на борців проти мусульманської загрози, а й як на оборонців від національно-релігійного та суспільно-економічного гноблення польської шляхти. Поступово виходячи на чільне місце в українському суспільстві, козаки стали брати дедалі активнішу участь у розв'язанні цих ключових питань українського життя, на кілька наступних століть забезпечивши українське суспільство тим проводом, який воно втратило внаслідок полонізації української знаті» [6, с. 136]. Через незначний проміжок часу героїчної боротьби козаків виникли історичні пісні й думи, легенди та перекази, усні оповідання, у яких сконденсовувалися та художньо осмислювалися найважливіші епізоди національно-визвольної боротьби.

Художні інтерпретації тогочасних часів Хмельницького – різноманітні: поряд зі спробами письменників проаналізувати особливості характеру гетьмана, відтворити складні перипетії епохи (напр., у романах «Пригоди молодого лицаря» С. Черкасенка, «Богдан Хмельницький» М. Старицького, «Я, Богдан» П. Загребельного, «Берестечко» Ліни Костенко) траплялися і намагання ідео-

логізувати події, скажімо, Переяславської ради 1654 року відповідно до ідейно-класових установок радянського періоду (зокрема, Н. Рибак «Переяславська рада», П. Панча «Гомоніла Україна» й ін.). Зрештою, доба Хмельницького стала своєрідним національним міфом, невичерпним джерелом сюжетів для авторів історичних романів і повістей. Осібне місце серед творів, присвячених добі Хмельниччини, посідають мало вивчені історичні романи та повісті М. Грушевського. Саме це визначає мету статті – вивчити художні особливості інтерпретації доби Хмельницького у творчому доробку видатного українського історика, письменника М. Грушевського. Це передбачає вирішення таких завдань: визначити місце творів на тему Хмельниччини у спадщині М. Грушевського; висвітлити принципи трансформації історичного матеріалу й особливості його втілення письменником в історичних романах і повістях; проаналізувати художньо-історичну белетристику письменника, особливості поєднання правди історичної та правди художньої у творах («Розмова з Кривоносом», «Ясновельможний сват», «Хмельницький у Переяславі»); виявити специфіку змалювання образу Б. Хмельницького в науково-публіцистичній і художній спадщині М. Грушевського.

Багатовекторність поставлених завдань спонукає до використання різних інтерпретаційних методик: історико-культурного, порівняльного, інтертекстуального й біографічного методів. Теоретико-методологічною основою дослідження стали фундаментальні праці з українського літературознавства: А. Гуляка, Є. Нахліка, Н. Бернадської, С. Андрусів, Т. Бовсунівської й ін.

Особливе місце у творчому доробку М. Грушевського посідає постать Б. Хмельницького та його доба. Історична тема широко представлена у наукових працях ученого: «Хмельницький і Хмельниччина» (1898), «Начерк історії українського народу» (1904), «Богданові роковини» (1907), «Ілюстрована історія України» (1911), «Мазепинство» і «Богданство» (1912), «Про батька козацького Богдана Хмельницького» (1910), «Історія України-Руси» (у Т. 8, Ч. II – «Початки Хмельниччини», Ч. III – «Хмельниччина в розквіті», Т. 9 – «Хмельниччина») та ін. Зрозуміло, що Хмельниччина знайшла віддзеркалення і в художньо-історичній белетристиці письменника. Майстерне поєднання правди історичної та правди художньої простежується, зокрема, у таких його творах, як «Розмова з Кривоносом», «Ясновельможний сват», «Хмельницький у Переяславі».

Практично все життя М. Грушевський переосмислював «епоху Хмельниччини» з позицій вдумливого вченого й оригінального художника. Він зазначав, що Хмельницький здійснив «великий політичний переворот», хоча спочатку не мав такого наміру, оскільки у своїй свідомості не виходив за межі інтересів козацтва. У період національно-визвольного повстання, на думку вченого, гетьман допустився деяких помилок: розгромивши кварцяне військо й опанувавши Наддніпрянщину,

він марнує час, стоячи табором під Білою Церквою. Замість рішучих дій Хмельницький пише листи до сейму і польських урядовців, виправдується перед ними, висувачи мінімальні вимоги: скасування Ординації 1638 року, збільшення козацького реєстру тощо. Тому, М. Грушевський був переконаний, що Богдан Хмельницький ще не усвідомив своєї ролі ватажка народного визвольного руху.

Оповідання «Про батька козацького Богдана Хмельницького» жанр якого твору М. Грушевський визначає як популярне оповідання з ілюстраціями, датоване Криворівня-Львів-Київ. 16-28. VIII. 1909. Це оповідання, справді, має белетристичний характер, оскільки написане дуже жваво й цікаво. Матеріал викладено просто й доступно, що дає змогу, прочитавши, зрозуміти, що діялося та творилося в часи «Богдана». Автор розпочинає своє оповідання з часів молодих літ Хмельницького й закінчує його смертю, таким чином, надаючи текстові агіографічної семантики.

Своїм художнім твором М. Грушевський дає своєрідні белетристичні відповіді на такі питання: «Чим, власне, був «Хмель» для широких народних мас? Чому за часів Богдана народні маси розворушилися та розхвилювалися? Як жило українське громадянство в ті часи з погляду соціально-політичного і релігійно-національного устрою? Чому «верхи» і «низи» підтримали Богдана Хмельницького й пішли під його проводом?.. Таким чином, ми можемо дізнатися, зрозуміти і навіть сенсорно відчувати, що діялося на нашій Україні в ті часи.

Автор показує народ, який жив у повній небезпеці. З одного боку, напади татар примушували бути напоготові кожної хвилини, бо вони – поріжуть, поपालять села і міста та заберуть у невольниць. Люди сіють і жнуть, носячи за плечима рушницю. Із другого (може іншого) – панське право, право шляхти й латинського духовенства. Народ і кроку не міг ступити, не відчувши на собі «панських прав». У цей час і виступає Богдан-Зиновій Хмельницький спочатку захисником козацьких прав, а потім, і всього українського народу. Стати на шлях боротьби Хмельницького спонукали в першу чергу власні обставини, а згодом – і загальнолюдські, які стали превалюючими в його житті.

Розсилаючи по Україні зазивні листи, Хмельницький піднімав народ на повстання. У цих листах він закликав: «Не слухайтеся панів та підпанків як невольники. Ви сю землю зайняли, вигнавши звідси татар. Ваші батьки купили її для вас кров'ю своєю, боронячи її від ворогів. А тим часом за неї накладають на вас податки, служби, панщину. Військо польське нищить ваше добро, безчестить ваших жінок і дітей. Підіймайтеся, козаки й селяне, щоб задати полякам рішучий удар! Аж як у власній середині почують вони залізо, – побачуть, як їх міста здобуваєте ви, – аж тоді дадуть вам вони свободу і чистий спокій!» [4, с. 31].

М. Грушевський звертає увагу читачів на позитивні сторони повстанського руху за часів Хмель-

ницького: «Зводили краще хазяйство, ставили школи, шпиталі, церкви, зводили хори півчі, закликали майстрів до малювання ікон гарних і різьблення іконостасів (тоді бо краса і все добре і гарне у наших людей в церквах було» [4, с. 35]. Архидиякон Павло з Сирії звернув увагу на те, що діти всі, навіть сироти вмюють читати: «Число письменних особливо побільшилося від часу Хмельницького» [4, с. 35]. А про козаків каже: «Се не були розбійники, жадні чужого добра, чужої праці, а люде, що повставали з зброєю в руках, аби здобути свободу і можливість жити по людському» [4, с. 35].

Особливу увагу автор звертає на зміну поглядів і намірів Хмельницького, що допомагає зрозуміти й оцінити постать гетьмана. В оповіданні М. Грушевський, вдаючись до народнопоетичних джерел (пісень, легенд, переказів) характеризує постать Богдана Хмельницького та його вчинки, що надає своєрідного колориту твору.

Оповідання «Розмова з Кривоносом» (написане 1914 р. у Криворівні перед Першою світовою війною; вперше опубліковане в збірці «3 старих карток», 1918). Це своєрідно історична візія з суто умовним сюжетом, характер якого можна кваліфікувати як параболічний. Матеріалом для написання твору послужила карпатська легенда про заховане в горах військо (подібні сюжети розробляли М. Яцків у «Скам'янілій країні» та В. Пачовський). Серед лісового завалу в горах з'являється Максим Кривонос зі своїми полками – він не вмер біля Львова. Натомість, не поділяючи рішення Б. Хмельницького відступити від міста, герой подався в гори чекати слушного моменту, щоб підняти своє військо. Візія постає тут не лише сном, але й передчуттям. Власне через сутність образу Максима Кривоноса пізнаємо ставлення самого М. Грушевського до Богдана Хмельницького.

Першим, хто зазіхнув на гетьманський авторитет, М. Грушевський вважав славетного ватажка, оспіваного народом Кривоноса, який воював на Волині з найлютішим ворогом козаків Вишневецьким. Ідеологія, політична, стратегічна лінія, зрештою, амбіції Кривоноса дали М. Грушевському підстави для надзвичайно цікавих висновків: «Се не простий полковник; сей чоловік, видима річ, чує щось більше за собою. В польських кругах то вважали його, так би сказати, генеральним намісником Хмельницького, «гетьманом» його війська, тимчасом як сам Хмельницький представлявся володарем, головою нової козацько-української держави, то конкурентом і антагоністом Хмельницького» [1, с. 660]. Історіографічні джерела містять різні відомості про конфлікт між гетьманом і полковником. Історик М. Грушевський також звертає увагу на реакцію гетьмана: «Знаючи підозрливу і заздрісну на пункті свої влади й авторитету вдачу Хмельницького (як відкривають її пізніші факти), не можна думати, щоб він спокійним оком дивився на зріст сил і поваги брацлавського ватажка» [1, с. 660]. Очевидно, лише смерть Кривоноса наприкінці 1648 року припинила протистояння між ними.

Оповідання «Ясновельможний сват», написане у Львові й датоване груднем 1897 року, вперше було надруковане в «Літературно-науковому віснику» (1898, Кн. I) під заголовком «Ясновельможний сват. Різдвяне оповідання М. Заволоки (Михайла Грушевського)» з нагоди ювілею Хмельниччини. У творі відбивається внутрішня установка майбутнього історика, «на сильну, незалежну індивідуальність, з твердо усталеною метою, що йде до неї непохитно, не зваблюючись на плитці примани життя, ні опінію світу...» [5, с. 12]. Автор висвітлює події Хмельниччини, що відбувалися в період із 30 грудня 1647 до 28 грудня 1648 року. У побудові сюжету використано улюблений прийом письменника: відштовхуючись від окремого факту, зафіксованого в історичному документі, він осмислює конкретну людську долю, спираючись на принцип історичної ймовірності.

У цьому творі М. Грушевський посилається на козацький реєстр 1649 року. Отже, перед нами – «оживлений» документ, белетризована історія.

Чільну роль в оповіданні посідає постать Богдана Хмельницького. Колоритно відтворено в оповіданні, зокрема, його триумфальний в'їзд до Києва: «У неділю 17-го грудня 1648 р. в Києві було велике свято; мав прибути Хмельницький Волинським шляхом від Білгородки. Сила-силенна народу з Києва і з околиці рушила теж на Білгородський шлях. Коли Хмельницький зблизився на чолі старшини, на чудеснім воронім, багато вбранім коні, з білими перами на соболиній шапці, патріарх з митрополитом вийшли з саней йому назустріч з хрестом та свяченою водою ...» [3, с. 100]. Академія приймала гетьмана «ораціями і акламаціями», привітними мовами й кантами, величаючи Хмельницького як «Нового Мойсея, опікуна, спасителя, освободителя народу від лядського іга єгипетського», – для того-то і названий був Богданом – від Бога даний руському народу» [3, с. 100]. Особливу шану гетьманові виявив ерусалимський патріарх Паїсій. Він повіз Хмельницького у власних санях до міста, а наступного дня «проголосив йому публічно загальне розгрішення й причастив» без попередньої сповіді. Але основна духовна, інтелектуальна робота відбувалася без залучення загалу, під час довгих і тасмних «сердечних» розмов, у вузькому колі: гетьман, патріарх і найвище київське духовенство.

Автор називає у творі конкретні історичні дати: «У неділю 17-го грудня 1648 р. в Києві було велике свято; мав прибути Хмельницький Волинським шляхом від Білгородки», «Отака достовірна історія сталася 28 грудня 1648 року» тощо. Це засвідчує прагнення Грушевського до максимального дотримання історичної правди.

Вдається письменник і до прийому психологізації, змальовуючи, зосібна, настрої гетьмана: «Хмельницький був веселий і говіркий, що часто бувало з ним в ці останні дні. Він взагалі переживав, видко, якісь важливі внутрішні переми, часто задумувався, а то знов бував балакучий, в якімсь піднесенім настрої. Це тлумачили переваж-

но впливом розмов з патріархом, чоловіком дуже освіченим, з широким політичним світоглядом» [3, с. 104]. Це був, як зазначає автор, «незвичайно важкий момент в житті Хмельницького». Можливо, саме тому він відновив традицію, започатковану Сагайдачним, залучивши до своєї програми «релігійну справу».

М. Грушевський явно тяжів до очищення історії Хмельниччини від будь-якої міфологізації. Неприйняття істориком легендарного й містичного стосовно реалій минувшини слід пов'язувати з його позитивістським баченням історичного процесу, що заперечувало фантастичний елемент і в художніх концепціях подій. У висвітленні Хмельниччини цього принципу автор дотримується як найретельніше. М. Грушевський чітко відбирає фактичний матеріал, що стосується реальної, а не «легендарної» Хмельниччини. Причому «легендарна», на думку дослідника, наділена дивною особливістю – зберігати свою тяглість, проникаючи навіть у наукові праці ХХ століття. Але М. Грушевський визнавав правомірність існування легенд в іншому аспекті пошуку – літературній історії Хмельниччини.

Зазначені оповідання органічно пов'язані із зацікавленнями вченого-історика і за стилевими ознаками споріднені з його майбутніми історичними працями. На прикладі проаналізованих творів помічаємо, як Грушевський-белетрист, спираючись на свою наукову ерудицію, сміливо використовував домисел, уяву, чим компенсував брак фактажу. Зауважена спорідненість простежується у постійному намаганні «олюднити» історію, відновити розірвані часові ланки. Зрештою, М. Грушевський-учений залучав інтуїцію там, де прогалину неможливо було заповнити документальними матеріалами. Крім того, автор щиро прагнув помітити за документом людські пристрасті, наміри, долі.

Нариси «Ясновельможний сват», «Розмова з Кривоносом», «У Святої Софії», «Як ми стрічали Новий рік» переносять нас у часи козацької Запорозької Січі, показуючи будні та походи війська під проводом Богдана Хмельницького. Тут письменник залишається переважно істориком, хоча в художніх образах, побутових і романтичних ситуаціях відтворює реальні події з життя українського народу.

Одне слово, белетристичні твори М. Грушевського водночас є художніми, публіцистичними й науково-історичними. Проте ці немовби різні «пласти» постають не розрізненими, а в органічній єдності, хоча іноді переважає той чи інший із них.

Метою художнього осягнення минулого Михайла Грушевського було вивчити й оприлюднити історію українського народу, обґрунтувати власну візію історичного конфлікту. Він узявся за цю титанічну працю, репрезентувавши «великий словесний скарб нашого народу, який перестане бути тою шанованою, але мало використовуваною позицією в нашій національній інвентарі, якою бачимо його тепер, а стане проречною книгою буття народу» [2, с. 368]. Науковець не міг обмежитися лише подіями, не звернувшись до осмислення еволюції суспільної свідомості нації, бо історія нашого народу здебільшого була не історією держави, а лише спробами самопорятунку, насамперед, у культурній сфері та, зокрема, у слові.

Органічний історизм образного мислення, творення глибоко народних, національно своєрідних характерів, поєднання романтичного злету думки з проникливим аналізом реальної дійсності, переосмислення поезики народної творчості, влучний добір гіперболи, гротеску, символіки – провідні риси оригінально-авторського письма М. Грушевського, що істотно збагатили поезику української прози.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; [редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки іст. думки України). Т. 8. – 1995. – 856 с. Т. 9. Кн. 1 – 1996. – 880 с. ; Кн. 2. – 1997. – 776 с.
2. Грушевський М. Історія української літератури : В 6 т., 9 кн. / М. Грушевський ; [упоряд. В. В. Яременка; авт. передм. П. П. Кононенко ; приміт. Л. Ф. Дунаєвської]. – Т. 1. – К. : Либідь, 1993. – С. 392.
3. Грушевський М. Предок : Із белетристичної спадщини / М. Грушевський. – К. : Веселка, 1990. – 217 с.
4. Грушевський М. Про батька козацького Богдана Хмельницького / М. Грушевський. – К. : Друк. першої кн. друк. спілки, 1909. – 96 с.
5. Грушевський М. Ясновельможний сват : Різдває оповідання М. Заволоки / М. Грушевський // Літ.-наук. вісник. – 1898. – Т. 1. – С. 1–26.
6. Субтельний О. Україна : Історія / Орест Субтельний ; [пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицького]. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.